

Історичні аспекти екології

УДК 94 [477].08:378.2

О.П. Ференець

к.і.н.

Житомирський національний агроекологічний університет

ПОГЛЯДИ ВЧЕНИХ ВОЛИНИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ЕКОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВОЛИНИ

В статті зроблено спробу довести до сучасників ті аспекти науки про навколишнє середовище, які формувались протягом віків до оформлення екології в окрему науку.

Причому взято конкретний час (ХІХ і початок ХХ століття) і конкретний регіон – Волинь – такий різноманітний за своїм екологічним складом. Підкреслюється внесок вчених, які досліджували цей регіон.

Постановка проблеми

Екологія – наука про навколишнє середовище. Вона існувала, звичайно, дуже давно в уяві людей, їх свідомості та практичному застосуванні. Фіксувалася в усній народній творчості, в практичній діяльності людей, у працях вчених.

Уже в ХІХ столітті вчені все чіткіше віддзеркалюють проблеми, які складають поняття екологія. В даній статті зроблено спробу показати, як ці проблеми народжувалися на сторінках праць вчених, що жили на Волині або вивчали Волинь і зробили вагомий внесок з питань екологічної науки. Основною проблемою тут є формування навколишнього середовища. Ці процеси почав вивчати в другій половині ХХ століття академік, доктор природничих наук, доктор географії Павло Тутковський, який довгий час жив і працював у Житомирі. У працях П. Тутковського проглядаються як глобальні екологічні висновки, так і висновки на регіональному рівні відносно незначних явищ природи або ж діяльності людини.

Велику наукову цінність складають відкриття академіка П. Тутковського про навколишнє середовище підземної частини Волині. Вчений довгий час вивчав і довів утворення багатьох складових підземної частини навколишнього середовища Волині. Досить ретельно вивчені дольодовикові, льодовикові і післяльодовикові утворення, відклади. Доведений їх вплив на формування корисних для людини мінералів. Широко відомі праці П. Тутковського з теорії походження лесу та лесових порід, крейдових та палеогенових відкладів на Волині. Але найбільш фундаментальні наукові розробки академіка П. Тутковського про рельєф поліського краю. Він довів, що рельєф Волині, як складова частина навколишнього середовища, є результатом роботи льодовиків. Науково обґрунтована його теорія про походження річок Полісся, особливо

Тетерева, Норина, Ужа [1]. Велика наукова роль П. Тутковського у вивченні озер, боліт, їх походження та екологічного завдання, яке вони виконують у навколишньому природному середовищі.

Справді екологічне значення мають висновки П. Тутковського про роль клімату в утворенні земної поверхні та формуванні природного навколишнього середовища.

Екологічні погляди П. Тутковського також виражені в експонатах музею природи в Житомирі, активним співробітником якого був вчений.

Але основні екологічні думки П. Тутковський виразив у працях, в яких описав корисні копалини Волині. Тут в основному дається характеристика мінералів та описується, яку користь вони приносять людині, як їх видобувати, переробляти, щоб не зашкодити людині та природному середовищу [1].

Корисні копалини, яких на території Волині налічується дуже багато за висловом відомого російського вченого А. Ферсмана – майже вся таблиця Д. Менделєєва. Ці мінерали являють собою природні багатства, які люди з давніх-давен використовували як частину навколишнього природного середовища. Серед таких: лабрадорити різних відтінків, рожевий, порфіровий сланець, білосніжний скульптурний мрамур, каміння-самоцвіти, блакитний і рожевий топази, ніжно-коричневі золотисті кварцити, чистий, як джерельна вода, гірський кришталі та багато-багато інших. Але в найбільшій кількості на Волині дуже давно почали видобувати різного роду граніти та глини, будівельний пісок, торф. Їх використання було спочатку майже непомітне для навколишнього середовища, але уже в XVIII ст. добування корисних мінералів почало вносити свої корективи в середовище. Уже в 1721–1742 роках геолог і мінеоролог Г. Ржончичський описав корисні копалини Волині і вказав на їх майбутній народногосподарський потенціал. Протягом XVIII–XIX століття цій темі присвятили свої роботи Х. Клюк, С. Сташиць, Е. Ейхвальд, І. Яковицький, К. Феофілактов та інші.

Але найбільш правильну оцінку людської діяльності в області видобування корисних копалин дав С.В. Бельський. У своїх роботах «До геології Житомирського повіту», «До петрографії Волині», «Пісковики Житомирського, Овруцького і Новоград-Волинського повітів» та багатьох інших вчений дає поради людям щодо правильного використання мінералів та підкреслює, яку шкоду людині може принести неправильне видобування корисних копалин [2].

З екологічної точки зору до використання природних багатств Волині як частини навколишнього середовища підійшов Г. Осовський. У своїх працях «Гірський кришталі Волині», «Геологічно-геогностичний нарис Волинської губернії», «Норинська каменоломня» він описав усю сукупність відомих на той час багатств навколишнього середовища, їх взаємодію, зробив слушні зауваження щодо їх використання [3].

Розробляючи геологічну тему, її роль у вивченні природного навколишнього середовища, Г. Осовський висловив багато цінних думок щодо розвитку металургії на Волині. Він дослідив металургійні підприємства Високої Печі, Чижівки, Симонів, Білокоровичів, Кропивні та інших. Дав широкий аналіз їх діяльності, вказав шкідливі дії, які спричинила металургія. Це великі гори шлаку, винищення величезної кількості лісу на паливо, греблі на річках, які затримували воду, що крутила колесо, яке роздувало міхи під піччю, і т. д. [4].

Генеральною частиною навколишнього середовища є ліс, який являються невід'ємною частиною людського життя. Він сприяє фізичному і духовному росту людини. Це, звичайно, було оцінено в сиву давнину, в ті часи, коли людина почала мислити, творчо сприймати все навколишнє. Це було зафіксовано у фольклорі кожного народу, особливо українського, в тому числі й на Волині, де ліс відіграв величезну корисну роль у житті людей. Але фольклор творився і втрачався в людському вирі життя. Зафіксувати думки людей про ліс, про воду, повітря, звірів, рослин та інших супутників людини взявся професор етнографії (це звання присвоїла йому Петербурзька академія наук) [5]. Василь Кравченко.

Збираючи фольклор і народні звичаї, професор В. Кравченко фіксував ту повагу до навколишнього природного середовища, особливо до лісу, яка виробилася протягом багатьох століть нашими предками. Вчений підкреслював, що ця повага в його сучасників не така, яка була у давнину. І порівняти це можна, тільки вивчивши життя людей у минулому. А минуле життя народу зафіксоване в піснях, загадках, приказках, скоромовках, народних повір'ях, традиційних ритуалах.

Прислів'я, які записав В. Кравченко, виховували людину в дусі поваги до природи, закликали любити її, шанувати. «Сонце – батько, а місяць вітчим». «Не бий землі, бо їй болить». «Не бий бобра, бо вмре жінка (в іншому варіанті мати)».

В. Кравченко записав багато творів безіменних авторів про воду. В цих творах підкреслюється, як з давніх-давен українці охороняли джерела, очищали, святити, вважали їх цілющими. Вода завжди була життєдайною силою. У воду заборонялося плювати, викидати непотрібні речі (якби до цього прислухались сучасники!). В. Кравченко підкреслює, що за звичаями наших предків біля води навіть заборонялося говорити лайливі слова.

Із фольклорних творів В. Кравченко робить такий висновок про землю, що за тривалу історію у людини не було більшого союзника, захисника і друга, ніж земля. Почуття відданості землі передавалось з покоління в покоління. Земля у давніх приказках та прислів'ях називалася матір'ю, прославлялася її сила та щедрість. Земля найбагатша, земля найсильніша.

А яку високу оцінку лісу та рослинності взагалі зафіксував В. Кравченко в українських фольклорних творах та звичаях. «В наших предків існував культ дерев», – зазначає В. Кравченко. Багато дерев були

святими. Такі, як дуб, осика, береза, в деяких місцях липа. Липу, як захисницю від блискавки, садили вздовж доріг, біля жител людей та на місцях знаходження тварин. А через це навколишнє середовище збагачувалося пахощами. Цвіт липи ставав чудовим матеріалом для приготування ліків для людини та тварин, підвищувався медозбір.

Народна мудрість відає про те, що осіку бояться злі духи. Тому її садили на межах між полями, у долинах, де паслася худоба, в дворах, біля хати і хлівів лише для того, щоб відганяти нечисту силу.

Із записаного матеріалу В. Кравченко робить висновок, що протягом століть у народі виробилися певні етичні норми поведінки людини в навколишньому середовищі. Ці норми забороняли знищувати, вбивати живі істоти з примхи, підкреслюючи, наскільки вразливою є природа. «Будь обережний, поряд з тобою інші істоти, дай їм життя», – підкреслював В. Кравченко.

В українському фольклорі, який описав професор В. Кравченко, високий рівень розуміння явищ природи. Це екологічне світосприйняття виробило певний кодекс, який вимагав від сучасників вченого ставитися до природи як до святині.

В народних повір'ях, звичаях, зафіксованих В. Кравченком, велика увага приділяється лікарським рослинам, як невід'ємній частині навколишнього середовища і засобам збереження людського здоров'я. Взяти для прикладу одну рослину – кропиву. Сьогодні дані про кропиву свідчать, що вона має особливе лікувальне значення, особливо її свіжий сік і листя, які підвищують гемоглобін і кількість червонокривців. Кропива має багато активних речовин: вітамін С, А, К, В₂, глікозит, солі заліза, кремнію, кальцію, сірку та багато інших. Кропива очищає кров. Про це свідчить лікарський порадник XVIII століття, а також етнографічні записи, зроблені В. Кравченком. Тут також підкреслюється, що кропива має і магічну силу. Особливо її використовували на Івана Купала: вішали на воротах, запихали у стріху, клали у вінки та букети квітів, якими прибирали вербу. Потім разом з гіллям верби клали на грядки, щоб відьму відганяти і забезпечити гарний урожай.

В. Кравченко дав екологічну оцінку через народні звичаї та повір'я багатьом іншим деревам та рослинам. Дуже часто в народному побуті зустрічається євшан-зілля, або звичайна полинь. «В народних піснях, думках, – підкреслює Василь Григорович, – виділяються цілющі властивості цієї рослини». Євшан-зіллям завжди обкладали тіло вбитого козака-побратима, щоб довести і похоронити його на батьківщині. Ця трава була одним із компонентів ліків, що виготовляла народна медицина.

Таким чином, праці професора В. Кравченка є енциклопедією екологічної думки, що формувалася у минулому в народі.

Велику частину навколишнього середовища складають шкідники сільськогосподарських та лісових рослин, які приносять велику шкоду, що

впливає в екологічну проблему. На цю частину екологічної науки уже в XIX столітті і на початку XX століття вчені Волині звертали велику увагу. Цій темі присвятили велику кількість робіт Р.Ф. Беккер, І.М. Михайлов, В.Ф. та А.В. Ксенжопольські, які створили лабораторію, вели постійні спостереження, прийшли до цікавих і корисних висновків. Ксенжопольські описали шкідників, визначили збитки, які вони завдають культурним рослинам, та дали рекомендації хліборобам, городникам, садівникам, лісівникам, як боротися та знищити цих шкідників, щоб чистим було навколишнє середовище для культурних рослин, що їх споживає людина [6].

Цій темі присвятив свої праці природознавець Р. Собкевич, який протягом 50 років вивчав флору і фауну, а також гриби Волині. Він залишив цікаві думки щодо збереження і використання лікарських рослин, грибів, їх лікувальної і харчової користі. Його праці до цього часу не вивчені або мало вивчені, тому що більшість з них написані латинською мовою.

Екологічна думка повинна завдячувати також нашому землякові, магістру природничих наук Олександрю Клосовському, який у числі перших вчених України у кінці XIX століття почав вивчати клімат і погоду в цьому краї, створив цілу мережу метеостанцій, у тому числі і в Житомирі. О. Клосовський заклав підвалини нового напрямку розвитку метеорології як науки, заснованої на методах фізичного та математичного аналізу. Відкриття О. Клосовського значно поглибили розуміння загальних процесів, які відбуваються в атмосфері, в навколишньому середовищі, що оточує людину. Він залишив велику наукову спадщину, яка виховала цілий ряд вчених-послідовників. Одним з таких послідовників була житомирянка Марія Копачевська. Різноманітний інтерес вченої направляє на вивчення озер, боліт, луків. Вона засновує дослідне поле на болотах Олевщини і вивчає їх вплив на навколишнє природне середовище, клімат, опади. М. Копачевська присвятила велику частину своєї наукової діяльності вивченню метеорології, клімату. Вона досліджує явища задушливості та її наслідки для різних сільськогосподарських рослин, досліджує також вплив інших кліматичних та погодних чинників на польові культури [7].

Значний науковий інтерес являє праця директора Коростишівської вчительської семінарії М. Кудрицького. Він заснував першу на Поліссі метеорологічну станцію і сорок років досліджував погоду і клімат Коростишівського району. Свої дослідження й екологічні висновки він висловив у праці «Клімат Коростишева», яка на всесвітній виставці у Парижі була відзначена бронзовою медаллю.

Такий неповний перелік вчених, які вписали свої погляди, думки, відкриття в екологічну думку. А сюди варто зарахувати А. Роговича, Е. Ейхвальда, К. Фіофілактова, О. Пчілку, М. Коробку, В. Клосовського, О. Фотинського, О. Яроцького та багатьох-багатьох інших, які працювали і віддали свої знання науці, що повинна служити людству [8].

Література

1. Ремезова О.О. Палеологічні ідеї П.А.Тутковського та їх вплив на подальший розвиток палеографії // Урал в мініатюрі. Природні багатства Житомирщини, їх вивчення та перспективи використання / за ред. В.Г. Комара. – Житомир, 1996. – С. 206–212.
 2. Житомир в історії Волині і України: тези всеукр. краєзнавчої конф. – Житомир: ЖОСЖУ, 1994. – 181 с.
 3. Урал в мініатюрі. Природні багатства Житомирщини, їх вивчення та перспективи використання. – Житомир, 1996. – С. 195–199.
 4. ДАЖО, Ф. 28, Оп. 1, спр. 802, 1646, 2062, л. 3 – 18, 9 – 14.; ВЕД. – 1908. – № 43. – 741 с.
 5. Велика Волинь. Минуле і сучасне: матеріали наук. краєзнавчої конф. – Хмельницький, 1994. – 70 с.
 6. Житомир в історії Волині і України: тези всеукр. краєзнавчої конф. – Житомир: ЖОСЖУ, 1994. – 177 с.
 7. Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11–13 жовтня 1995 р.). – Житомир, 1995. – 68 с.
 8. Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: матеріали Всеукраїнської краєзнавчої конф. (23–25 травня 1996 р.). – Житомир: ВКФ «Поліграфіка», 1996. – 99 с.
-
-